

Η ιστορία και η μνήμη των εκτελέσεων γυναικών στο Αγρίνιο

Κωνσταντίνα Μπάδα¹

Abstract

The history and memory of the execution of women in Agrinio

From the point of view of gender-based historical and anthropological studies, in this chapter I attempt to shed light on the history and memory of the women of the Resistance, who were executed in Agrinio during the years of the German occupation. I also investigate the social and symbolic meaning of those deaths and deal with the way in which the distinct deaths of Maria Dimadi and Katina Hatzara and others in Agrinio in 1944 influence until today the local identity and culture. On a parallel level, I pay attention to the relationships between history and memory, which are treated as structures and processes that depend on the workings and the needs of the present.

Μέσα από τη μελέτη του ελάχιστου αρχαιακού υλικού και των γραπτών πηγών, κυρίως όμως μέσα από τη βιωμένη εμπειρία και τη συλλογική/κοινωνική μνήμη,² διερευνάται, η ιστορία των αντιστασιακών γυναικών που εκτελέστηκαν στο Αγρίνιο κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής³ εξετάζεται κατά πόσο και

1. Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

2. Την τελευταία περίοδο έχει αυξηθεί σημαντικά η βιβλιογραφία που βασιζέται την έρευνα για τη δεκαετία του '40 στην προφορική ιστορία και στη μελέτη της συλλογικής και της κοινωνικής μνήμης. Για μια συνοπτική παρουσίαση της έρευνας για την κοινωνική ή συλλογική μνήμη βλ. ενδεικτικά, Ρ.Β. Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), ειδικότερα «Εισαγωγή», ό.π., σσ. 9-41 και Πολυμέρης Βόγλης, «Οι μνήμες της δεκαετίας του 1940 ως αντικείμενο ιστορικής ανάλυσης: μεθοδολογικές προτάσεις», ό.π., σσ. 61-80. Βλ. επίσης Κ. Μπάδα - Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή», στο Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, επιμέλεια Κ. Μπάδα - Ρ.Β. Μπούσχοτεν, μτφρ. Ρ.Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, (Αθήνα: Πλέθρο, 2002). Γενικότερα, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, 2η έκδοση (Αθήνα: Νεφέλη, 2008).

πώς αυτή η ιστορία προσδιορίζει την ατομική/συλλογική και την κοινωνική μνήμη, και ιδιαίτερα τη μνήμη των γυναικών και επίσης διερευνάται κατά πόσο και πώς το παρόν νοσηματοδοτεί αυτούς τους θανάτους του παρελθόντος. Από την ως τώρα έρευνα, φαίνεται ότι αυτοί οι θάνατοι, ασκούν ως σήμερα μια επίδραση στην τοπική ταυτότητα και κουλτούρα. Διαπιστώνεται επίσης ότι η ιστορία και η μνήμη της δεκαετίας (πόλεμος, κατοχή, αντίσταση εμφύλιος) εμφανίζονται να είναι κατά φύλο προσδιορισμένες.

Πριν προχωρήσουμε στην προσέγγιση του παραπάνω θέματος, σημειώνεται συνοπτικά ότι το Αγρίνιο και η ευρύτερη περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας υπέστησαν ήδη από το καλοκαίρι του 1943, την εφαρμογή πολύ σκληρών μέτρων καταστολής και βίας από την πλευρά των γερμανών κατακτητών, με την άμεση λίγους μήνες αργότερα, υποστήριξη του Τάγματος Ασφαλείας³. Το τελευταίο έκανε την εμφάνισή του στο Αγρίνιο την 22 Φεβρουαρίου του 1944 με διοικητή τον Άγγελο Κέντρου και υποδιοικητή τον Γεώργιο Τολιόπουλο,⁴ ο οποίος ανέλαβε την διοί-

3. Για τη συγκρότηση, τη συνεργασία με τον κατακτητή και την εν γένει δράση του τάγματος ασφαλείας στην περιοχή, βλ. ενδεικτικά Θ. Κακογιάννης, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης*. Αγρίνιο – Δυτική Στερεά Ελλάδα (Αθήνα: Κωσταράκης, 1997), σσ. 286-291· Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Αιματοβαμένο Έντελβαϊς. Η 1η ορεινή μεραρχία, το 22ο ορεινό σώμα στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944* (Αθήνα: Εστία, 2009), τ. Β', σσ. 135, 221-230· Γ. Ράπτης, *Συμβολή στην ιστορία της Ναυπακτίας. Γεγονότα περιόδου 1940-1950* (Ναύπακτος: Αφοί Γεωργουκόπουλοι, 2003)· Γ. Χουλιάρας (Περιοκλής), *Ο δρόμος είναι άσωτος. ΕΛΑΣ, Δημοκρατικός Στρατός, Πολωνία, 1941-1958*, επιμέλεια-εισαγωγή Θ.Δ. Σφήκας (Λαμία: Οιωτός, 2006), σσ. 474-475. Βλ. επίσης και Έκθεση Γ. Τολιόπουλου προς ΓΕΣ (15/11/55), Αρχεία Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, 9156/Α/3. Γενικότερα, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, «Νέα στοιχεία για τη σχέση γερμανικών αρχών κατοχής και ταγμάτων ασφαλείας», *Μνήμων* 8 (1980-1982), σσ. 189-203· Τ. Κωστόπουλος, *Αυτολογοκριμένη μνήμη: τα τάγματα ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνοκοφροσύνη* (Αθήνα: Φιλίστωρ 2005), σσ. 15-48.

4. Η ιστορία και η συλλογική μνήμη συγκροτούν την εικόνα ενός ανθρώπου που έδρασε ως διοικητής του τάγματος ασφαλείας στο Αγρίνιο με ιδιαίτερα σκληρό και αδιάστακτο, ηθικά και στρατιωτικά τρόπο. Από τις ως τώρα γραπτές πηγές και την καταγραμμένη συλλογική μνήμη τεκμηριώνεται ότι ήταν υπεύθυνος για τις μαζικές εκτελέσεις στο Αγρίνιο στις 14-4-1944, για την εκτέλεση της Μ. Δημάδη και άλλων, για την βία γενικότερα και την απροκάλυπτη και αγαστή συνεργασία που είχε με τους γερμανούς διοικητές στην περιοχή. Ωστόσο για τις πράξεις του δεν κλήθηκε ποτέ να λογοδοτήσει. Αντίθετα όπως

κηση του τάγματος ασφαλείας μετά την παραίτηση του πρώτου. Με βάση τις νεότερες έρευνες,⁵ η επιθετική δράση των γερμανικών δυνάμεων κατοχής και των συνεργατών τους στην περιοχή ήταν αποτέλεσμα στρατιωτικού και πολιτικού σχεδιασμού, προκειμένου να επαναποκτηθεί και να διατηρηθεί ο έλεγχος στρατηγικών σημείων για την απρόσκοπτη διακίνησή τους προς τη Νότια Ελλάδα (όπως π.χ. ο έλεγχος του οδικού άξονα της Δυτικής Ελλάδας),⁶ καθώς επίσης και να κατασταλεί η πολλαπλώς και δυναμικά εκφρασμένη αντιστασιακή δράση στην περιοχή, και ειδικότερα η δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ⁷. Σε αυτό το

επισημαίνει ο Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, ό.π., σ. 230, «μετά τον πόλεμο ο Τολιόπουλος έκανε καριέρα στον ελληνικό στρατό. Στις 30 Μαΐου 1948, τη μέρα που προήχθη σε αντισυνταγματάρχη «λόγω των ηρωικών του πράξεων στο πεδίο της μάχης», σταματά και η συγκάλυψη των δραστηριοτήτων του από το ΓΕΣ και ξαναρχίζουν οι εγγραφές στο μητρώο του. Η περίοδος από το 1939 έως το 1948 έμενε για πάντα κενή. Ένα χρόνο αργότερα ακολούθησε η προαγωγή του σε συνταγματάρχη. Ο Τολιόπουλος πέθανε στις 7 Φεβρουαρίου 1962 σε στρατιωτικό νοσοκομείο της Αθήνας. Το ΓΕΣ αποσιώπησε ποιες ακριβώς ήταν οι «ηρωικές πράξεις του» κρίνοντας από τις ημερομηνίες προαγωγής του, μάλλον πρέπει να εμφύλιο για ενέργειες στον εμφύλιο πόλεμο «εναντίον των κομμουνιστών». Επισημαίνεται ωστόσο ότι απέναντι σε αυτήν την στάση ατιμωρησίας που κράτησαν οι επίσημες κυρίαρχες δομές, η κοινωνική μνήμη της πόλης αντιπαραθέτει μια ηθικά προσδιορισμένη κοινωνική τιμωρία του Γ. Τολιόπουλου: «Μπα... δεν του 'καναν τίποτε. Μπήκε ο αντάρτικος στρατός, είχαν συμφωνήσει να μη χυθεί κι άλλο αίμα, παραδόθηκε, σε λίγο μετά, μετά τα Δεκεμβριανά, όλοι έξω κι αυτός... Δεν τουμίλαγε κανένας... Εδώ ήταν. Εδώ γύριναγε, σαν το σκυλί, ολομόναχος, ολομόναχος... φόραγε το σακάκι του ανάποδα, σέρνονταν στους δρόμους και ψιθύριζε αλλόφρονες, οι 120, οι 120 ώσπου πέθανε σαν το σκυλί...». Βλ. Κ. Μπάδα, «Ο εμφύλιος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο Ρίχι Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Κ. Μπάδα (επιμ.), ό.π., σσ. 115-116.

5. Βλ. ενδεικτικά τα άρθρα του Φρανκ Χέρμαν Μάγερ και του Στράτου Δορδανά στον παρόντα τόμο.

6. Για την εφαρμογή αυτών των σχεδιασμών μετακινήθηκε, εγκαταστάθηκε και έδρασε, υπαγόμενη καταρχήν στο ιταλικό 8ο Σώμα στρατού, η 104^η Μεραρχία. Έδρευε στο Αγρίνιο με διοικητή τον Χάρτβιγκ φον Λούντβιγκερ, αλλά διατηρούσε μονάδες στην Κεφαλονιά, την Κέρκυρα και την Ήπειρο· βλ. Φρανκ Χέρμαν Μάγερ, ό.π., τόμ. Α', σσ. 395, 403-406· Μ. Γλέζος, *Η Εθνική Αντίσταση* 1940-1950, τόμ. Α' (Αθήνα: Στοχαστής, 2006), σ. 222' Θ. Κακογιάννης, ό.π., σ. 235.

7. Βλ. σχετικά, Ν. Σκιαδάς, Καπετάν Επαμεινώνδας. *Αλβανικός πόλεμος – Εθνική αντίσταση. Μάχες Γουρίτσας – Μακρυनोंρος – Αμφιλοχίας* (Αθήνα: Ενωτικός Σύνδεσμος Αιτωλοακαρνανών Αντιστασιακών, 1989), σσ. 157-172· Φρανκ Χέρμαν Μάγερ, ό.π., τόμ. Α', σ. 405 Θανάσης Κακογιάννης, ό.π., σσ. 236-291· Κ.Δ. Μαραγιάννης, *Η εθνική αντίσταση στο Θέρμο και στα χωριά του το*

πλαίσιο, η καθημερινή ζωή της πόλης και των χωριών της, με τις βιαιότητες και τα κατασταλτικά μέτρα που εφαρμόστηκαν το 1944, άλλαξε δραματικά προς το χειρότερο. Ενδεικτικά και μόνον αναφέρεται ότι καταστράφηκαν πάνω από το 30% των χωριών της Αιτωλοακαρνανίας, έγιναν μαζικές εκτελέσεις πολιτών που κατά βάση είχαν σχέση με τον ΕΛΑΣ, γέμισαν οι φυλακές, λεηλατήθηκε η αγροτική παραγωγή –και όλα αυτά εμφανιζόμενα ως μέτρα τιμωρίας και αντιποίνων. Η μαζική εκτέλεση 120 ανθρώπων από το Αγρίνιο, τα γύρω χωριά και από την Κρουπηγή της Πρέβεζας στο Αγρίνιο στις 15 Απριλίου του 1944⁸, την ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής, που έγινε με τη συνεργασία και την ευθύνη των ταγμάτων ασφαλείας, η εκτέλεση 11 πατριωτών στο Ζαπάντ (Μεγάλη Χώρα Αγρινίου) στις 11 Απριλίου

1941-1944 (Αγρίνιο: Μυρτιά, 2005), σσ. 120-121· Γ. Αλπέντζος, *Ανατομία της Εθνικής Αντίστασης και του εμφυλίου* (Αθήνα: Λύχνος ΕΠΕ, 2004). Για την αντιστασιακή δράση των δυνάμεων του ΕΔΕΣ, βλ. για τη μάχη του Μακρυνόρους, Στυλιανός Θ. Χούτας, *Από το Έπος της Εθνικής Αντίστασης. Η Μάχη του Μακρυνόρους (14-22 Ιουλίου 1943)*, (Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 1983). Αντίστοιχα, βλ. Β. Αμνάτος, *Ανέκδοτα ιστορικά κείμενα της εθνικής αντιστάσεως του Γεωργίου Ν. Παπαϊωάννου, Αρχηγού ΕΔΕΣ Τριχωνίδας* (Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη, 1999).

8. Εκατόν είκοσι (120) κατά τη λαϊκή ταξινόμηση της ιστορίας, λιγότεροι μάλλον κατά την ιστορία και την ως τώρα έρευνα. Βλ. Θ. Πολίτης, «Ομαδικές εκτελέσεις και απαγχονισμοί στο Αγρίνιο και τη περιοχή του στα 1944», στο Κ. Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του τόπου και του τοπίου. Το Αγρίνιο και η αγροτική του περιφέρεια μέχρι το 1960* (Αθήνα: Μεταίχμιο – Δήμος Αγρινίου, 2003), σσ. 209-216. Βλ. επίσης, Θ. Κακογιάννης, ό.π., σσ. 308 – 326 Θόδωρος Καλλίνος (Αμάριπης), *Η απελευθέρωση του Αγρινίου. 14 Σεπτέμβρη 1944* (Αγρίνιο: Δήμος Αγρινίου, 1985), σσ. 21-28, Μ. Γερολυμάτος, *Αγρίνιο, δρόμοι που γράφουν Ιστορία* (Αγρίνιο: 2004 (β' έκδ), σ. 52 - 59' Γερ. Παπατρέχα, «Η αντίσταση στη Δυτική Στερεά», Διάλεξη στο αφιέρωμα για την Αντίσταση, *Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς* (3 Ιανουαρίου 1983). Επίσης Βιβή Γιαννακά, Διάλεξη στο αφιέρωμα για την Αντίσταση, *Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς* (3 Ιανουαρίου 1983)' Ανδρέα Κανή, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Ιωλκός, 1997). Βλ. επίσης Φρανκ Χέρμαν Μάγερ, ό.π., τόμ. Β', σσ. 223-228. Στη δίκη της Νυρεμβέργης ο Hubert Lanz αποποιήθηκε κάθε ευθύνη γι' αυτές τις εκτελέσεις και τις καταστροφές. Για τη συνολική δράση του καταδικάστηκε σε μόλις 12 χρόνια φυλακή, και μετά από τρία χρόνια πήρε αμνηστία από τους συμμάχους. Για την τύχη και των άλλων πρωταγωνιστών, ο Φρανκ Χέρμαν Μάγερ (ό.π., τ. Β', σ. 278) αναφέρει ότι ο Schimana κρεμάστηκε το 1948 ενώ ήταν προφυλακισμένος. Ο Ludwiger καταδικάστηκε το 1947 ως αιχμάλωτος των Γιουγκοσλάβων και τουφεκίστηκε για εγκλήματα πολέμου. Ο Τολιόπουλος, όπως αναφέρθηκε ήδη, έκανε καριέρα στον ελληνικό στρατό, προήχθη δε στο βαθμό του συνταγματάρχη το 1949.

1944, η μαζική επίσης εκτέλεση 59 πατριωτών στα Καλύβια Αγρινίου στις 31 Ιουλίου 1944⁹ και άλλες μεμονωμένες εκτελέσεις της Ανδρεοπούλου, ή της Μαρίας Δημάδη (31-8-1944) αποτελούν την κορωνίδα της εγκληματικής δράσης των δυνάμεων κατοχής και του τάγματος ασφαλείας στην περιοχή. Οι δυνάμεις του τελευταίου ανέλαβαν άλλωστε την θέση της «οπισθοφυλακής» των γερμανικών δυνάμεων που αποχώρησαν την 10^η Σεπτεμβρίου 1944 και άφησαν την πόλη και την γύρω περιοχή στα χέρια του ελληνικού τάγματος ασφαλείας, εξοπλίζοντάς το άφθονο οπλισμό και πλούσια επίσης αποθέματα τροφίμων και άλλων εφοδίων, έτσι ώστε να υπάρχει ετοιμότητα για πολυήμερη μάχη με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ που είχαν περικυκλώσει την πόλη.¹⁰

Οι μαρτυρίες και οι μνήμες των ανθρώπων, μαζί με τα λίγα γραπτά τεκμήρια, παρέχουν πλήθος στοιχείων για τα προαναφερόμενα ιστορικά συμβάντα. Ταυτόχρονα όμως δίνουν ένα πλήθος εκδοχών, με πολλά μυθοπλαστικά και συμβολικά στοιχεία που πλαισιώνουν τον κεντρικό πυρήνα, και είναι αυτά που μας προτρέπουν να αναζητήσουμε το νόημα που πήρε στο μυαλό των δρώντων υποκειμένων το βιωμένο παρελθόν της Κατοχής και της Αντίστασης. Επισημαίνεται ότι οι αφηγήσεις ζωής και οι μνήμες δεν δίνουν ακριβώς¹¹ ένα ιστορικό υλικό για τη

9. Θ. Πολίτης, ό.π., σσ. 215-216· Θ. Κακογιάννης, ό.π., σσ. 389-391.

10. Για την αποχώρηση των Γερμανών από την πόλη και για την ιστορία της παράδοσης/απελευθέρωσης της πόλης, βλ. Θ. Κακογιάννης, ό.π., σσ. 417-465. Διαφορετικά βέβαια περιγράφει τα γεγονότα και το κλίμα των ημερών ο Γεωρ. Τολιόπουλος, σε Έκθεσή του που κατέθεσε με χρονολογία 15 Νοεμβρίου 1955 και με τον τίτλο «Περί της Ιστορίας του Τάγματος Ασφαλείας Αγρινίου από 21-2-44 ότε συνεκροτήθη μέχρι της 14ης Σεπτεμβρίου 1944 ότε διελύθη» στο ΓΕΣ.

11. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι αρκετοί ιστορικοί αξιοποιούν συμπληρωματικά τη μνήμη και την προφορική μαρτυρία, τη βασισμένη στη βιωμένη εμπειρία του αφηγητή, και την καθιστούν εξίσου αξιόπιστη και αντικειμενική με την γραπτή πηγή, αφού πρόκειται για την απόδοση και την αφήγηση της ίδιας της συσσωρευμένης εμπειρίας του παρελθόντος του αφηγητή (βλ. ενδεικτικά Πανεπιστήμιο Αθηνών, *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της Ιστορίας* (Αθήνα: Κατάρτι, 1998) Μαρία Θανοπούλου - Αλέκα Μπουτζουβή (επιμ.), «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 2002 (107 Α'), Ειδικό τεύχος: «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα», σσ. 3-21. Γενικό-

μελέτη των ιστορικών συμβάντων, αλλά αποκαλύπτουν τους τρόπους με τους οποίους ο συνηθισμένος άνθρωπος αντιλαμβάνεται τη θέση του στην ιστορία, ενώ ταυτόχρονα εκφράζουν και τα εσωτερικά, ασυνείδητα επίπεδα της κοινωνικής του εμπειρίας και ιστορικής ερμηνείας.

Ο θεωρητικός της μνήμης M. Halbwachs έχει υποστηρίξει ότι η μνήμη δεν αναπαριστά το παρελθόν «όπως πραγματικά συνέβη», αλλά είναι «κατασκευή» υπό την επίδραση του παρόντος,¹² υπό αυτήν δε την έννοια η μνήμη και η ιστορία εμφανίζονται να συνιστούν δύο αντιθετικούς τρόπους εξέτασης του παρελθόντος. Ας σημειωθεί ότι η επακόλουθη επιστημονική συζήτηση «περί της θεμελιώδους διάσπασης ανάμεσα στην ιστορία και στη μνήμη» οδήγησε στην άποψη περί μιας ρευστής σχέσης ανάμεσα στη μνήμη και στην ιστορία, και στη συνέχεια σε προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τόσο τη μνήμη όσο και την ιστορία ως συλλογικές αναπαραστάσεις που υπόκεινται σε παρόμοιους πολιτισμικούς μηχανισμούς επιλογής και δεν συνιστούν ακριβή και αντικειμενική εξιστόρηση μιας παρελθούσας πραγματικότητας. Γενικότερα, η συζήτηση για το θέμα της αντικειμενικότητας στην ιστορία (και στις άλλες επιστήμες) και για το ζήτημα της επαναδιατύπωσης του ορισμού του ιστορικού υποκειμένου¹³ της κοινωνικής αλλαγής, αποτέλεσε την αιχμή για την στροφή του ιστορικού βλέμματος από το πλαίσιο των γεγονότων και σε αυτό του μακρού χρόνου και της συλλογικής μνήμης. Έτσι διαμορφώθηκε ένα διαφορετικό καθεστώς

τερα για την αντιμετώπιση της μνήμης και ως συμπληρωματικής ιστορίας των συμβάντων, βλ. P. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν*, ό.π.

12. M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Paris: PUF, 1950), αγγλική μετάφραση, *On Collective Memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), σ. 261. Σύμφωνα επίσης με τον Πιέρ Νορά, η συλλογική μνήμη ορίζεται ως «αυτό που μένει από το παρελθόν στο πλαίσιο του βιώματος των ομάδων ή ως αυτό που οι ομάδες δημιουργούν με το παρελθόν τους». Βλ. P. Nora, "Memoire collective", στο J. Le Goff, P. Chartier, J. Revel (επιμ.), *L'histoire nouvelle* (Paris: Retz 1978), σσ. 73-106. Στην Ελλάδα την εισαγωγή της προφορικής ιστορίας και την αντιμετώπιση του παρελθόντος της μνήμης ως κατασκευής την πραγματοποίησε η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II* (Αθήνα: Πορεία, 1993), σσ. 225-270.

13. Σ. Δημητρίου-Σ. Κοτσώνη Δημητρίου, *Ανθρωπολογία και Ιστορία* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996).

ιστορικότητας, το οποίο ξεπερνά από όλες τις πλευρές την καθαρά επιστημονική σχέση με το παρελθόν¹⁴ και αφαιρεί από τον ιστορικό τον παραδοσιακό του ρόλο ως ερμηνευτή μόνο του παρελθόντος. Σήμερα το παρελθόν εμφανίζεται εμπλεκόμενο στην ιστορική διαδικασία διαπραγμάτευσης για τη συγκρότηση των συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η προσοχή στρέφεται στην ικανότητα του παρόντος να μετασχηματίζει, μέσω της μνήμης, το παρελθόν και να επιβάλλει διαφορετικές εκδοχές του και νοηματοδοτήσεις ανάλογα με τις τρέχουσες συγκυρίες¹⁵. Υπό αυτό το πρίσμα οι παραγόμενες από τα δρώντα υποκείμενα αναπαραστάσεις του παρελθόντος, οι μνήμες τους, εμφανίζονται να συνιστούν ένα δυναμικό πεδίο δράσης που συμμετέχει στη διαδικασία συγκρότησης ή υποστήριξης των διάφορων πολιτισμικών ταυτοτήτων του παρόντος.¹⁶ Η προαναφερόμενη προσέγγιση του παρελθόντος προϋποθέτει την αναγνώρισή του «ως ζωντανής παραγωγής νοημάτων και ερμηνειών στρατηγικού χαρακτήρα που έχουν την ιδιότητα να επηρεάζουν το παρόν», και επίσης την αναγνώριση της ατομικής μνήμης ως συλλογικής κατά βάση ή κοινωνικής μνήμης. Οι κλασικοί θεω-

14. Maurice Bloch, «Χρόνος, αφηγήσεις και η πολλαπλότητα του παρελθόντος», στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998), σσ. 207-233

15. Βλ. ενδεικτικές έρευνες: L. Passerini, *Fascism in popular memory. The cultural experience of the Turin working class* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)· Alessandro Portelli, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories* (New York: State University of New York Press, 1991)· A. Collard, «Διερευνώντας την “κοινωνική μνήμη” στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική Ιστορία της νεότερης Ελλάδας* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993), σσ. 357-391. Alessandro Portelli, «What makes oral history different», στο Robert Perks και Alistair Tompkins (επιμ.), *The Oral History Reader* (London: Routledge, 1998), σσ. 63-74.

16. Η συλλογική μνήμη συνιστά το βασικό στοιχείο στην κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας, έτσι όταν μια ταυτότητα μπαίνει σε κρίση, η συλλογική μνήμη αποκτά όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα. Βλ. A. Megill, «History, Memory, Identity», *History of Human Sciences*, 11 (3) (1998), σσ. 37-62. Γενικότερα για τη σύνδεση μνήμης και ταυτότητας κάνει λόγο ο J. Olick (επιμ.), *States of Memory* (Durham, NC: Duke University Press, 2003). Στα ελληνικά βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του “Άλλου”: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο* (Αθήνα: Gutenberg, 2002), σ. 61.

ρητικοί της μνήμης υποστηρίζουν ότι τα άτομα ανακαλούν και ανασυγκροτούν το παρελθόν πάντα ως μέλη μιας ομάδας ή ως φορείς μιας πολιτισμικής ταυτότητας στην οποία συμμετέχουν πολλοί με διαφορετικούς τρόπους. Προσεγγίζοντας συνεπώς την ατομική μνήμη και τη βιωμένη εμπειρία, φτάνουμε στη μελέτη της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα όρια της οποίας η υποκειμενική διάσταση της μνήμης αναπτύσσεται και λειτουργεί. Στην ουσία έχουμε να κάνουμε όχι με την ατομική μνήμη καθαυτή και τους υποκειμενικούς εποικισμούς της, αλλά με τις συλλογικές μορφές της υποκειμενικότητας, με τη συλλογική μνήμη, η οποία και πάλι κατά τον Halbwachs,¹⁷ αποτελεί την πλέον βασική διάσταση της μνήμης.

Με βάση αυτή τη θεωρητική προσέγγιση της μνήμης, αλλά και το πλούσιο υλικό που έδωσε η μακροχρόνια επιτόπια έρευνα, οι ελάχιστες γραπτές πηγές, και κυρίως η μελέτη ενός πλούσιου σώματος αφηγήσεων ζωής¹⁸ και προφορικών μαρτυριών, διαπιστώθηκε καταρχήν ότι η κοινωνική μνήμη της πόλης και οι πολιτισμικές ταυτότητες των ομάδων της προσδιορίζονται βαθύτατα από τα προαναφερόμενα γεγονότα που συνέβησαν στο Αγρίνιο και στη γύρω περιοχή κατά το τελευταίο έτος της γερμανικής κατοχής το 1944. Σε σημαντικούς τόπους μνήμης, και ιδιαίτερα της γυναικείας μνήμης, έχουν αναδειχθεί το δραματικό γεγονός της ομαδικής εκτέλεσης των 120 πατριωτών, ο απαγχονισμός των τριών από αυτούς¹⁹ στην κεντρική πλατεία της πόλης με εντολή των Γερμανών και με αιτιολογία την από-

17. M. Halbwachs, ό.π., σ. 260.

18. Το υλικό προέρχεται κυρίως από αφηγήσεις ζωής που καταγράφηκαν στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος (στο εξής ως ΕΠΠ) που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με την ευθύνη μου, με αντικείμενο έρευνας: «Η συλλογική/κοινωνική μνήμη ενός επαρχιακού αστικού κέντρου του καπνού: το Αγρίνιο και η αγροτική του περιφέρεια στον 20ο αιώνα» (2002-2004). Η καταγραφή της μνήμης και της προφορικής και γραπτής μαρτυρίας συνεχίστηκε και τα προσεχή χρόνια, ενώ ένα υλικό προέκυψε πριν από την πραγματοποίηση του Συνεδρίου (Φεβρουάριος-Μάρτιος 2008). Την προαναφερόμενη περίοδο, ομάδες μεταπτυχιακών φοιτητών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και μελών του Κέντρου Έρευνας Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Αιτωλοακαρνανίας κατέγραψαν σε συγκεκριμένους Σταθμούς Καταγραφής που είχαν με την εποπτεία μου οργανωθεί στους περισσότερους Δήμους του Ν. Αιτωλοακαρνανίας, μνήμες και μαρτυρίες για τη δεκαετία 1940-1950.

19. Πάνος Σούλος, Χρήστος Σαλάκος, Αβραάμ Αναστασιάδης.

δοση αντιποίνων²⁰, το γεγονός επίσης της αιφνιδιαστικής σύλληψης και άμεσης εκτέλεσης της Μ. Δημάδη, διερμηνέα στο γερμανικό φρουραρχείο μόλις μερικές μέρες πριν την τυπική αποχώρηση των Γερμανών στις 31 Αυγούστου.²¹ Σε κάποιες περιπτώσεις το ανασκάλεμα της μνήμης έφερε δειλά και το όνομα μιας άλλης γυναίκας, της Κατίνας Χατζάρα, η οποία εκτελέστηκε μαζί με τους 120 και ήταν η μόνη γυναίκα ανάμεσά τους. Αναλυτικότερα, οι μνήμες των γυναικών, όπως και των ανδρών, ανακαλούν τα προαναφερόμενα γεγονότα και τα πρόσωπα, άλλοτε ως ηρωικά επεισόδια της αντίστασης για την εθνική απελευθέρωση, άλλοτε ως γεγονότα που υπονοούν συνεργασίες ελλήνων με τον κατακτητή και εμπλοκές τους που οδήγησαν στην εκτέλεσή τους, άλλοτε ως εμπειρίες τραυματικές που σημάδεψαν αδελφές και μάνες, και άλλοτε ως γεγονότα και συμφραζόμενα που εμπειρείχαν την ιστορική ερμηνεία για την δραματική εμπειρία της Κατοχής ακόμα και του Εμφυλίου.²² Εν ολίγοις, ως ιστορικά γεγονότα και ως μνήμη αυτά συ-

20. «Την 9ην Απριλίου 1944 ο εκ Μεσολογγίου προς Αγρίνιο κατευθυνόμενος σιδηροδρομικός συρμός υπέστη βορείως της Σταμνάς επίθεση κομμουνιστικών συμμοριών και επιρπολήθη. Γερμανοί στρατιώτες και συνταξιειδόντες Έλληνες πολίτες εφονεύθησαν ή ετραυματίσθηκαν, τραυματισμένοι Γερμανοί στρατιώται εφονεύθησαν ή απήχθησαν ανάνδρω. Ως αντίποινα των υπούλων τούτων πράξεων... ελήφθησαν και εξετελέσθησαν τα κάτωθι μέτρα. 1ον. Σήμερον 120 κομμουνιστάι εκ χωρίων κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής και εκ Παναιτωλίου, οίτινες ως διεπιστώθη, έλαβον μέρος εμμέσως ή αμέσως εις την εν λόγω πράξιν, ετυφεκίσθησαν ή απαγχονίσθησαν εν Αγρινίω..., 14 Απριλίου 1944, ο στρατιωτικός Διοικητής των Γερμανικών Μονάδων Ηπείρου». Η Ανακοίνωση τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους του Αγρινίου. Βλ. δημοσίευσή της στην εφημερίδα *Δυτική Ελλάδα*, 15.4.1944.

21. Βλ. ενδεικτικά, Φιλ. Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη, ηρωίδα της Εθνικής Αντίστασης* (Αθήνα: Εκδόσεις Νέστορας, 1982) Φιλ. Γελαδόπουλος, *Μαρία Δημάδη: Μνήμες και ελεγεία* (Αθήνα: Εκδόσεις Νέοι Καιροί, 1989)· Μ. Χρυσικοπούλου, *Γυναικείες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο: Ίφιτος, 2000), σσ. 101-107.

22. Σε ένα άλλο άρθρο μου, βασιζόμενη στην ανάλυση του ίδιου υλικού, διαπίστωσα ότι οι γυναίκες, ακόμη και στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος του Εμφυλίου, οικειοποιούνται και συμβολοποιούν συμβάντα και πρόσωπα από την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης (κυρίως γυναικεία πρόσωπα που έχουν συνδεθεί με την αντίσταση και με την αυτοθυσία), μέσω δε αυτών συγκροτούν τις πολιτισμικές τους ταυτότητες. Με ένα πλήθος αναφορών, πραγματικών ή μυθοπλαστικών, γύρω από τις εκτελέσεις, τις συνθήκες, τους συντελεστές τους (κατακτητές κυρίως αλλά και στους έλληνες συνεργάτες, ταγματσαφάλιτες, κλπ) ερμηνεύουν και την εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου, καθώς

νιστούν ένα είδος ερμηνευτικής καμπής για την ιστορία ολόκληρης της δεκαετίας και του Εμφυλίου, και δείχνουν να ασκούν διαφορετικές επιδράσεις στην ταυτότητα και στην κουλτούρα των Αγρινιωτών, και οπωσδήποτε διαφορετικές επιδράσεις στις πολιτισμικές ταυτότητες των γυναικών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι μαρτυρίες και οι μνήμες, αν και έχουν ως άξονα την απόδοση της ιστορικής πραγματικότητας και την ιστορική περιγραφή των γεγονότων, συνιστούν στην ουσία την έκφραση της ιστορικά επεξεργασμένης ατομικής εμπειρίας και συνείδησης των αφηγητών/αφηγητριών. Έδωσα μεγαλύτερη προσοχή στην μνήμη των γυναικών, καθώς η μνημονική τους αναφορά προσδιόριζε περισσότερο τα γυναικεία πρόσωπα που εμπλέκονταν σε αυτές τις τραγωδίες, τις μάνες π.χ. και τις αδελφές των εκτελεσθέντων, κυρίως των τριών απαγχονισθέντων,²³ και ακόμη περισσότερο τα γυναικεία εκτελεσθέντα πρόσωπα, δηλαδή τη Μαρία Δημάδη και λιγότερο την Κατίνα Χατζάρα. Σημειώνεται ότι η τυπική οργάνωση της μνήμης στις περισσότερες γυναίκες, γινόταν με διάφορα αλλά σχεδόν επαναλαμβανόμενα αφηγηματικά μέσα, μεταξύ των οποίων κυριαρχούσαν το μοτίβο των πραγματικών ή επινοημένων προσωπικών ή συγγενικών σχέσεων,²⁴ το μοτίβο του αυτόπτη μάρτυρα, το μοτίβο επίσης μιας λαϊκής

υπονοούν ότι η εμφύλια διαμάχη ελόχευε ήδη στην περίοδο της γερμανικής Κατοχής και της Αντίστασης. Βλ. Κ. Μπάδα, «Ο εμφύλιος ως βιωμένη εμπειρία και μνήμη των γυναικών», στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Ε. Βουτυρά, Κ. Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), σσ. 112-129.

23. «Μόλις πέρασα κι έφτασα στην πλατεία Μπέλλου, ο Πάνος, ο Πάνος ο Σαλάκος ήταν κρεμασμένος εδώ στο Ματραλή απέναντι. Τους είχαν σακούλες, ένας αυτός. Πήγα με μια φίλη μου εκεί πέρα και θυμάμαι τη Μαίρη του Δηματά. [αναστενάζει]. Ήταν γείτονες. Προχωράμε προς τα πέρα και ήταν ο Αναστασιάδης. Διευθυντής στην Αγροτική Τράπεζα. Κι αυτός. Και τα χεράκια τους πίσω. Τους πήραν νύχτα. Και ο Σαλάκος ήταν εδώ. Πού είναι τώρα το συντριβανάκι που ήταν κάποτε ένα περίπτερο; Στη γωνία, εκεί πέρα. Και τον Πάνο τον Σούλο, ένα αδερφό είχαν, τα κορίτσα αυτά ήταν τρεις αδερφούλες, τον αναγνώρισαν απ' τις κάλτσες. Σκώθηκαν το πρωί για να πάνε στη φυλακή να τους πάνε ρούχα να αλλάξουν και τον είδαν κρεμασμένο και τον γνώρισαν απ' τις κάλτσες, που τις φορούσε το παλληκάρι. Ένα παλληκάρι! Δεν είχαν άλλον». (ΕΠΠΙ, αριθμ. συντεν. 121).

24. «Ήμασταν και λίγο συγγενείς με τη Μαρία. Συγγενείς... από το Τούρνοβο... δε κάναμε και παρέα, αυτή ήταν μορφωμένη, κυρία... αλλά ήταν δίπλα μου, μέναμε κοντά... Και της είπα, όταν ήταν να γίνω νυφ'. Ποιος άλλος θα με

θρησκευτικότητας²⁵ και εικονογραφίας –φόρμες οικείες στον γυναικείο λόγο.

Οι αναφορές της μνήμης των γυναικών στα γεγονότα των εκτελέσεων εμπεριείχαν σε μικρότερο βαθμό το στοιχείο της ηρωϊκότητας, σε σχέση π.χ. με αυτό της τραγικότητας²⁶ και της θυσίας. Σε κάθε περίπτωση όμως, αυτές οι μνημονικές αναφορές –κοινές λίγο πολύ στις περισσότερες γυναίκες– συνιστούσαν το επιλεγμένο πεδίο δράσης μέσω του οποίου νοηματοδοτούσαν τη δική τους ζωή, εξέφραζαν την αίσθηση του εαυτού τους στην ιστορία, και αναδείκνυαν διάφορες και διαφοροτικές όψεις της γυναικείας ταυτότητας, όπως αυτή της καθημερινά αγωνιζόμενης γυναίκας, της ενσυνείδητης αριστερής ή της δεξιάς, της δυνατής και απελευθερωμένης γυναίκας, της μητέρας ή εκείνης που θυσιάζεται για το καλό των άλλων, της αδελφής, της αλληλέγγυας γυναίκας κ.λπ.

Πόσο όμως είναι φωτισμένη η ίδια η ιστορία αυτών των γυναικών; Και αν για τα παραπάνω πρόσωπα η γραπτή και η

νύσσει εμένα νύφη; Εγώ δεν φτιαχνόμουν, και δεν είχα ποιός να με φτιάξει. Δεν φτιαχνόμουν εγώ πρώτα...». (ΕΠΠΙ αριθμ. συνεντ. 85).

25. «Την ήξερα εγώ την Κατίνα την Χατζάρα. Ήταν καλή, πολύ καλή... Ας λένε ότι νταραβερίζονταν με Ιταλούς κι είχε μπορντέλο. Ήταν παντρεμένη με ένα πολύ καλόν νοικοκύρ' άνθρωπο. Κι οι δύο τς ήταν μπλεγμένοι. Αυτή ήταν σύνδεσμος... Τη μέρα που τους εκτέλεσαν, τη Χατζάρα τη φέρανε μοναχή της εδώ απ' παν που τους τελείωναν. Μέσα στους 120 και μια γυναίκα... Αυτή σβαρνιότανε, αντιστεκόταν, σπάραζε... Της έριχναν, της έριχναν, αλλά τίποτε, δεν την έπιαναν οι σφαίρες κι αυτοί βλαστήμαγαν... Ότι έχεις απάνω σου βγάλ' το, της είπαν οι σοσιάδες... Είχε τίμιο ξύλο πάνω της και δεν την έπιανε το βόλ'. Της τα τράβηξαν όλα και τα χρυσαφικά της όλα, κι αυτή φώναζε... Να τα δώστε στον άνδρα μου, στον άνδρα μου, κι έπεσε μες το λάκκο». (ΕΠΠΙ, αριθμ. Συνεντ. 70).

26.« Όταν τη σκοτώσανε τη Μαρία, φορούσε το περιδέραιο εδώ. Αυτής ήτανε, δεν ήταν απλώς κολιέ, αυτής ήτανε ρουμπίνι και που λέμε το τραγούδ', και και το είχε εδώ κρεμασμένο και το ζήτησε, όταν την πηγαίνανε, τη βγάλανε απ' τη φυλακή και την πήγαν να τη σκοτώσουν, κι αυτή εκεί πέρα ζήτησε να το βγάλουνε για να το στείλουν στη μανούλα της. Δεν της το βγάλανε. Τη σκοτώσανε εκεί τη Μαρία και πάει ένας δικός μας άνθρωπος, δεν ξέρω, να τον μελετήσω; Δεν ξέρω, ένας πολύ παλιάνθρωπος, μην πέσει στα χέρια τους, ένας πολύ παλιάνθρωπος! Και της λέει, βγάζει ένα μαχαίρι μεγάλο και της ανοίγει εδώ, είχε και χρυσά δοντάκια η Μαρία, τη θυμάμαι, της κόβει το κολιέ της και το σταυρό της, διαμαντένιο σταυρό και τον πήρε αυτός... Ε, και της είπε - να μην εκφραστώ χυδαία - «Πόρνη!», της έβαλε το μαχαίρι εδώ και της άνοιξε το στόμα έτσι και της έβγαλε τη μασέλα με τα δόντια. Και τη χώσανε εκεί...». (ΕΠΠΙ, αριθμ. συνεντ. 121).

προφορική μνήμη είναι κάπως ομιλητική, δεν ισχύει το ίδιο για άλλες γυναίκες που εκτελέστηκαν για τους ίδιους λόγους και τους ίδιους στόχους. Για τη Μαρία μάλιστα Δημάδη, για την οποία η μνήμη εμφανίζεται πιο εύγλωττη, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι έχει γραφτεί ένα βιβλίο το 1982 γι' αυτήν, βασισμένο στις άμεσες προφορικές μαρτυρίες, και έχει προβληθεί ένα σήριαλ για τη ζωή, τη δράση της και το θάνατό της (το 1987, από την ΕΡΤ-2),²⁷ το οποίο δημιούργησε πλήθος αντιδράσεων και συμβολικής διαπάλης για τον τρόπο διαχείρισης της ιστορίας και της ίδιας της μνήμης της τοπικής κοινωνίας και της οικογένειας. Από μια πρώτη έρευνα, οι γυναίκες που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής ή τους συνεργάτες τους για την ανάμειξή τους στην ΕΑΜική αντίσταση είναι η Μαρία Δημάδη, η Κατίνα Χατζάρα, η Ελένη Ανδρεοπούλου, η Αγγελώ Στεργιάκη και η Μαρία Καραμπίνη-Στάικου. Όμως υπάρχει ακόμη σιωπή για όλες, και ακόμη περισσότερο για τις τρεις τελευταίες, και ίσως για πολλές άλλες για τις οποίες δεν έχει υπάρξει ακόμη ένας λόγος.

Θεωρώ ως εκ τούτου υποχρέωσή μου, να συμβάλλω όσο είναι δυνατό στην ανάδειξη της ιστορικότητας των αφανών γυναικείων προσώπων. Το εγχείρημα δεν είναι εύκολο, εφόσον απουσιάζουν οι πρωτογενείς γραπτές πηγές, ενώ η σιωπή των προφορικών μαρτυριών παραμένει ως σήμερα ισχυρή. Ωστόσο, θα το επιχειρήσω με όσα στοιχεία έχω ως τώρα στη διάθεσή μου, γιατί η ανάδειξη της ιστορικότητας του γυναικείου φύλου και της δράσης του σε συνθήκες πολέμου και κατοχής, θα συμβάλει στη συμπλήρωση και στον εκδημοκρατισμό της τοπικής και της εθνικής ιστορίας. Πάνω από 1.500 γυναίκες της ΕΑΜικής αντίστασης στην Ελλάδα αντίκρισαν το εκτελεστικό απόσπασμα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, κι ένας τεράστιος επί-

27. Η τηλεοπτική σειρά δημιούργησε ένα πλήθος αντιδράσεων των Αγρινιωτών για τον τρόπο που παρουσιάζονταν η ιστορική αλήθεια γύρω από την Μαρία Δημάδη και την τοπική ιστορία (βλ. ενδεικτικά Θ. Καχογιάννη, *ό.π.*, σσ. 268-270). Μια ανθρωπολογική προσέγγιση του θέματος θα έδειχνε εκτός των άλλων ότι κάθε τοπική κοινωνία μέσω επιλεγμένων γεγονότων του παρελθόντος συμμετέχει σε μια συμβολική διαπάλη με τον κόσμο, έξω από αυτήν για την αναγνώρισή της ως του μόνου και πραγματικού κατόχου της ιστορίας της και της μνήμης της.

σης αριθμός γυναικών φυλακίσθηκαν και βασανίσθηκαν. Ένας αντίστοιχος αριθμός υπέστη βιασμούς και κάθε άλλη μορφή έμφυλης βίας. Το γυναικείο φύλο, υπαγόμενο στις κάθε είδους εθνικές, πολιτικές, εθniko-ιδεολογικές στρατηγικές, είναι εκείνο στο οποίο ανατίθεται η βιολογική, πολιτισμική και συμβολική αναπαραγωγή του έθνους ή της ομάδας, είναι εκείνο το οποίο γίνεται θεματοφύλακας της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, και για τους λόγους αυτούς, ένα πλήθος πραγματικών και συμβολικών ενεργειών ταπείνωσης και βίας στοχεύει στο γυναικείο φύλο²⁸ του αντίπαλου. Σε κάθε περίπτωση τα γυναικεία σώματα μεταμορφώνονται, συμβολικά και πρακτικά, σε σκηνή πάνω στην οποία λαμβάνει χώρα η εξέλιξη του κάθε μορφής πολέμου και η κάθε μορφής βία του.

Όπως προαναφέρθηκε, ο αντιστασιακός απελευθερωτικός αγώνας στην περιοχή, που κατά βάση αναπτύχθηκε από την οργάνωση και τη δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, είχε λάβει ανησυχητικές διαστάσεις για τον κατακτητή, ειδικότερα το 1944, και αντίστοιχες διαστάσεις για όσους ανησυχούσαν από την εξέπλωση των εθνικοαπελευθερωτικών και κοινωνικών μηνυμάτων του ΕΑΜ. Για την επιτυχή εφαρμογή των κατασταλτικών μέτρων εναντίον του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, τα νεοσύστατα Τάγματα Ασφαλείας έκαναν αισθητή την παρουσία τους στο Αγρίνιο τον Φεβρουάριο του 1944 και τη γύρω περιοχή, τόσο με την ένοπλη δράση και τη συνεργασία με τον κατακτητή, όσο και με την καθημερινή πρακτική της βίας και του εκφοβισμού. Η αναφορά γίνεται γιατί, κατά ένα τραγικό τρόπο, η μνήμη, συγχροτημένη με τις δικούς της τρόπους αναπαράστασης του παρελθόντος, αφήνει να εννοηθεί ότι ειδικά τα γυναικεία πρόσωπα υπήρξαν τα θύματα της άμεσης ή έμμεσης βίας των Ταγμάτων Ασφαλείας, των συνεργατών, και λιγότερο των κατακτητών.

Για τη Μαρία Δημάδη και την Κατίνα Χατζάρα, σημειώνεται συνοπτικά ότι η ως τώρα μελέτη της τοπικής ιστοριογραφίας, των ελάχιστων γραπτών πηγών και των προφορικών μαρτυριών, δείχνει ότι οι δύο γυναίκες εμφανίζονται να αντιπροσωπεύουν

28. Κ. Μπάδα, ό.π., σ. 104-105, όπου και βιβλιογραφία για τον έμφυλο χαρακτήρα κάθε μορφής πολέμου και βίας.

δύο διαφορετικούς κόσμους όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική τους θέση, τη μόρφωση, το κοινωνικό και οικογενειακό κύρος κλπ, και επίσης εμφανίζονται να δρουν ριψοκίνδυνα, έξω από τις συνήθειες νόρμες και τα στερεότυπα της εποχής. Για τη Μαρία Δημάδη τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι ήταν διερμηνέας στο γερμανικό φρουραρχείο, ήταν οργανωμένη στο ΕΑΜ και είχε αναλάβει να υπηρετεί από τη θέση αυτή μια ιδιαίτερος επικίνδυνη αποστολή, την μετάδοση πληροφοριών (Κέντρο 3 πληροφόρησης), να ασκεί η ίδια από τη θέση της και την κοινωνική της ευαισθησία, ένα ευρύτατο κοινωνικό φιλόanthρωπο έργο, το οποίο η λαϊκή μνήμη και οι μαρτυρίες το συγκρατούν με πολλούς τρόπους. Ήταν επίσης μια γυναίκα που ζούσε ή όφειλε να ζει με όρους μιας ανυποψίαστης καθημερινής κοινωνικότητας και επαφής με τον κατακτητή και τους συνεργάτες του. Τέλος, ήταν μια γυναίκα που από εσωτερική ανάγκη ή από καθήκον ίσως έπαιζε ριψοκίνδυνα, ακραία, με τον εσωτερικό κόσμο των αισθημάτων, τόσο των δικών της γυναικείων αισθημάτων όσο και των αισθημάτων του άντρα κατακτητή.²⁹

Η Μαρία Δημάδη γεννήθηκε το 1907, κόρη του γιατρού και λόγιου Κωνσταντίνου Δημάδη και της Ερασμίας το γένος Παναγόπουλου. Η κοινωνική και οικονομική θέση της οικογένειας εξασφάλισε στη Μαρία μια πολύ καλή μόρφωση και κοινωνική αγωγή. Της καλλιέργησε επίσης μια δημοκρατική και βαθύτατα ανθρώπινη συνείδηση, για την οποία άλλωστε αποτελούσε το ζωντανό παράδειγμα. Πολύ νέα έκανε έναν γάμο και απέκτησε μια κόρη. Ο γάμος διαλύθηκε νωρίς και η Μαρία συνέχισε τη ζωή της, παραμένοντας με την πατρική της οικογένεια (φωτογ. 1). Ωστόσο, την καθημερινή της ζωή προσδιόριζε μια βαθύτατη

29. Οι προφορικές μαρτυρίες προσδιορίζουν τον Γερμανό Φρούραρχο Torman. Ο τελευταίος έμεινε στο επιταγμένο σπίτι του Θαν. Παπαλέξη στην οδό Παπαστρατού. Η κόρη του και σημερινή ιδιοκτήτρια του σπιτιού κ. Λένα Μπαμπάτσικου-Παπαλέξη, παιδί τότε, θυμάται ότι η Μαρία Δημάδη επισκεπτόταν σχεδόν κάθε απόγευμα τον Γερμανό Φρούραρχο και έμενε αρκετές ώρες μαζί του. Πάντα ευγενική, συνήθιζε να κουβεντιάζει και με τους ιδιοκτήτες του σπιτιού. Αναφέρει ότι μια μέρα πριν την εκτέλεσή της είχε έρθει στο σπίτι και αφού τελείωσε την συνεργασία της με τον Φρούραρχο, έμεινε για λίγο με τη μητέρα της και τη ρωτούσε για τον τρόπο παρασκευής ενός φαγητού που ήθελε να φτιάξει και να προσκαλέσει τον Torman για φαγητό στο σπίτι της.

λύπη γιατί ο χωρισμός της στέρησε και την μικρή της κόρη, τη Χαρίκλεια.³⁰ Ταξίδεψε στη Γερμανία, διευρύνει τους ορίζοντές της και επέστρεψε το 1938 στο Αργίριο, καθώς τα σύννεφα του πολέμου άπλωναν απειλητικά και η Γερμανία διαμόρφωνε τις συνθήκες του επικείμενου πολέμου. Ο Παντελής Ρόκος³¹ μαρτυρεί ότι η Μαρία Δημάδη είχε ανεπτυγμένη αντιφασιστική συνείδηση. Έτσι πολύ ωρίς, ήδη από τον Οκτώβριο του 1941, εντάχθηκε στην οργάνωση του ΕΑΜ και ειδικότερα στην πρώτη του έκφραση, την Εθνική Αλληλεγγύη. Η δραστηριοποίησή της σε αυτόν τον χώρο ήταν πολύπλευρη, ενθουσιώδης και αποτελεσματική. Σύντομα, τον Φεβρουάριο του 1942, λόγω της γλωσσομάθειάς της και της κοινωνικής της θέσης, προσλήφθηκε ως διερμηνέας στο γερμανικό φρουραρχείο (ORT Commandatur). Από τη θέση αυτή παρείχε με άκρα επικινδυνότητα πολύτιμες πληροφορίες τόσο για τις ενέργειες των Γερμανών, όσο και για τις δωσίλογες ενέργειες των συνεργατών τους –Ταγμάτων Ασφαλείας και άλλων. Παράλληλα, με το κύρος της και την πειθώ της κατάφερε να επιλύει καθημερινά προβλήματα και θέματα ζωής και θανάτου των Ελλήνων πολιτών.³² Όπως φαίνεται, ακολούθησε την απόφαση της οργάνωσης να αποτραβηχθεί από την

30. Η έλλειψη της σχέσης και της επαφής, ανάμεσα στην κόρη και στη μητέρα προσδιορίζει βαθύτατα ακόμη και σήμερα την κόρη της Μαρίας Δημάδη, τη Χαρίκλεια. Τη συνάντησα στις 6 Απριλίου 2008, και ο λόγος και η μνήμη της φανερώνουν τη σημασία που είχε στη ζωή της η βίαιη απομάκρυνση από τη μητέρα της. Έξι μηνών στάλθηκε από τη γιαγιά της Ερασμία, ντυμένη όπως λείει στα μαύρα, να ζήσει με τον πατέρα της στην Αθήνα, όπου τη φρόντιζε η θεία και νονά της. Τη μητέρα της την πρωτοείδε σε ηλικία 15 περίπου χρονών, όταν χτύπησε το κουδούνι του σπιτιού τους για να την δει. Στη συνέχεια πήγαινε στο Σχολείο της, το Αρσάκειο και εκεί συναντιόταν κρυφά από την οικογένεια του πατέρα της. Αλληλογραφούσε επίσης κρυφά με την μητέρα της³² για την εκτέλεσή της έμαθε πολύ αργότερα.

31. Σε γραπτό του κείμενο (Φιλ. Γελαδόπουλου, *Μαρία Δημάδη, Ηρωίδα της Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., σ.41-42).

32. Βλ. την προφορική συνέντευξη του Ισαάκ Ελιέζερ με τη βοήθεια της συζύγου του Κάτιας (Αθήνα 2008). Ο Ελιέζερ ανέπτυξε αντιστασιακή δράση με ελληνικό όνομα. Ο ίδιος μαρτυρεί ότι με την παρέμβασή της Μ. Δημάδη του εκδόθηκε η ελληνική ταυτότητα (με το όνομα Σπύρος Λαζαρίδης). Συνελήφθη ωστόσο φυλακίσθηκε, και το όνομά του ήταν στους καταλόγους των προς εκτέλεση στις 14 Απριλίου 1944. Μερικές μέρες πριν, το Σάββατο του Λαζάρου, κατά την έξοδο κρατουμένων για αναγκαστική εργασία, μεταξύ των οποίων ήταν και ο ίδιος, διέφυγε.

Εθνική Αλληλεγγύη τόσο για να αφοσιωθεί στο έργο της διοχέτευσης πληροφοριών όσο και για να προστατευθεί το όλο δίκτυο και η ίδια. Με τις πληροφορίες της κερδήθηκε π.χ. η μάχη της Γουρίτσας³³ και έπεσαν στο κενό γερμανικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Γνώριζε πολλά και ιδιαίτερα όσα διαμείβονταν ανάμεσα στους Γερμανούς και στα Τάγματα Ασφαλείας. Ένας σημαντικός εξάλλου αριθμός προφορικών μαρτυριών³⁴ δείχνει ότι η Μαρία Δημάδη εκτελέστηκε με τη συνεργία ή με την άμεση και αποκλειστική σχεδόν εμπλοκή των Ταγμάτων Ασφαλείας. Τη δήλωση της Ληξιαρχικής Πράξης θανάτου της, την έκανε ο έμπορος Ιωάννης Ροντήρης στις 16 Μαρτίου 1945, όπου μεταξύ των άλλων σημειώνει: «Συλληφθείσα υπό των Γερμανών την 30ην Αυγούστου 1944 εν τη οικία της, εξετελέσθη την πρωίαν της επομένης (31ην Αυγούστου 1944)»³⁵.

33. Βλ. Ν. Σκιαδάς, Καπετάν Επαμεινώνδας. *Αλβανικός πόλεμος – Εθνική αντίσταση. Μάχες Γουρίτσας-Μακρονόρους-Αμφιλοχίας* (Αθήνα: Ενωτικός Σύνδεσμος Αιτωλοακαρνανών Αντιστασιακών, 1989), σσ. 157-172 Θ. Κακογιάννης, *ό.π.*, σ. 247-249 Θ.Δ. Πολιτόπουλος, «Η μάχη της Γουρίτσας και η αλήθεια», *Ρίζα Αγρινιωτών* τεύχ. 18-19 (1995) Θ. Πολιτόπουλος, *Το τελευταίο σιωπητήριο* (Αθήνα, 2002), σσ. 183-187 Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *ό.π.*, τ. Α', σ. 404.

34. «Πρωί πρωί από την πόρτα της υπηρεσίας, όπως έφτιαχνε η μητέρα μου τον καφέ, ξαφνιάστηκε, ήρθε ο κ. Ζόλδερ. Ο κ. Ζόλδερ έμενε στο σπίτι το Δημαδέικο, από κάτω. Πάνω μέναν οι Δημάδηδες και κάτω οι Ζόλδερ. Αυτός πρέπει νάτανε, ήξερε Γερμανικά, πρέπει νάξερε Γερμανικά ή με τα Γαλλικά, δεν ξέρω. Μόλις τον είδε η μητέρα μου ξαφνιάστηκε. Τι θέλετε κ. Ζόλδερ εδώ; Λέει, κοιτάχτε, σκοτώσανε τη Μαρία... Μα ήτανε χτες βράδυ εδώ πέρα. Τι είν' αυτά που μου λες; Και τώρα, λέει, θέλω να ζητήσω... Τι θέλετε να σας εξυπηρετήσουμε; Να ζητήσω την άδεια να πάρουμε το σώμα για την ταφή. Να τη θάψουμε στον οικογενειακό τάφο... Ο ιπποκόμος του Φρούραρχου έμπαινε κι έβγαινε κι έκανε το πρωινό. Λέει η μητέρα μου: είναι ένας κύριος έξω, ο κ. Ζόλδερ και θέλει το φρούραρχο. Μπορεί να του μιλήσει; Εκείνη με τα σπασμένα τα γερμανικά «Μαντάμ Μαρί καπούτ» Ο ιπποκόμος του το είπε... εκείνος με την ησυχία του πήρε το μπάνιο του, πήρε το πρωινό του, πρέπει να ήταν πρωί, γιατί δεν είχε πάει ο πατέρας μου στο μαγαζί και η μητέρα μου έκανε καφέ και πρωινό στο Ζόλδερ για να περάσει η ώρα. Λοιπόν, εδώ ακριβώς στην πόρτα, βγήκε αυτός και του είπε ο Ζόλδερ ότι αυτό κι αυτό. Λέει κι εγώ αυτή τη στιγμή το πληροφορήθηκα, αλλά αυτό δεν γίνεται, δεν μπορώ να το επιτρέψω, όχι, δεν μου είναι, δεν είναι στη δικαιοδοσία μου... μάλλον. Αυτά ήταν που έζησα και είδα και από διηγήσεις βέβαια. Με την επανάληψη έγιναν κτήμα μου. Θυμάμαι αρκετά πράγματα, αυτής της ημέρας όμως...» (συνεντ. Λένας Παπαλέξη-Μπαμπάτσικου, 11/2/2008 και 10/3/2008).

35. Βλ. Ληξιαρχείο Δήμου Αγρινίου, Βιβλίου Ληξιαρχικών Πράξεων Θανάτων (1940-1945), αριθμ. πράξης 132.

Η Κατίνα Χατζάρα³⁶, ήταν σύμφωνα με τη Ληξιαρχική Πράξη Θανάτου της, 35 χρονών όταν εκτελέστηκε ή 33 σύμφωνα με την πράξη του γάμου της, όπου και φαίνεται ότι γεννήθηκε στις 24 Μαρτίου 1910.³⁷ Το βαφτιστικό όνομά της ήταν Βάγια και το επώνυμό της Ρήγα ή Ρήγανη, κόρη του Νικολάου και της Αρετής. Με αυτό το όνομα παντρεύτηκε το 1942. Κατάγονταν από τη Φλωριάδα Βάλτου και είχε έναν αδελφό που σκοτώθηκε στα χρόνια της Κατοχής, αφήνοντας πίσω του μια οικογένεια με πέντε ανήλικα κορίτσια.³⁸ Στο Αγρίνιο η Βάγια ζούσε μόνη της, χωρίς σχέσεις με την υπόλοιπη πατρική οικογένεια, και σύμφωνα με την συλλογική μνήμη, είχε αναπτύξει μια ελευθεριάζουσα ζωή. Δεν γνωρίζουμε πότε εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο, αλλά θα πρέπει να υποθέσουμε ότι είχε εδραιωθεί αρκετά καλά σε αυτήν την πόλη, και από τις ενέργειές της φαίνεται ότι σκόπευε να περάσει εκεί τη ζωή της. Με τις οικονομίες της αγόρασε ένα μικρό κτήμα, απέκτησε ένα καλό για την εποχή σπίτι και προετοίμασε με όνειρα τα προικιά της. Η συλλογική μνήμη και τα λίγα φωτογραφικά ντοκουμέντα που σώζονται (φωτογ. 2, 3) σκιαγραφούν το προφίλ μιας όμορφης νέας γυναίκας, ανεξάρτητης και δυναμικής. Αυτή τη γυναίκα την ερωτεύτηκε ο Αγρινιώτης Αθανάσιος Χατζάρας, γιος του Θεόδωρου και της Θεώνης Χατζάρα, υπάλληλος-ταμίας στο κατάστημα του υφασματέμπορου Αθανάσιου Παπαλέξη, συνήψαν δεσμό και παντρεύτηκαν στις 12 Φεβρουαρίου 1942.³⁹ Εκείνος, με βάση την

36. Σε ομιλία του το 1983, ο Παπατρέχας αναφέρει ότι ανάμεσα στους εκτελεσμένους ήταν και μια γυναίκα, η Κατίνα Χατζάρα, και επισημαίνει ότι αναφέρει το όνομά της γιατί ξεχάστηκε από όλους (σ. 37).

37. Τα στοιχεία αντλούνται προς το παρόν από τον Δημοτολογικό Φάκελο της οικογένειας Αθ. Χατζάρα και τη σχετική Δήλωση της οικογενειακής κατάστασης που έγινε στις 6 Δεκεμβρίου 1952. Αναλυτικότερα, στο Δημοτολόγιο του Δήμου Αγρινίου βρέθηκαν το πιστοποιητικό γάμου και η οικογενειακή μερίδα του Αθαν. Χατζάρα (αριθμ. 3893), όπου φαίνεται ο γάμος του με τη Ρήγα και μετά με την δέυερη σύζυγό του και τα ονόματα των δύο παιδιών τους, Θόδωρου και Κωνσταντίνου.

38. Βλ. μαρτυρία Θεόδωρου Ηλ. Ρήγανη, ετών 85, κάτοικου Μενιδίου από Φλωριάδα, ο οποίος είχε την Βάγια θεία από τον πατέρα του. Σύμφωνα με την μαρτυρία του, τα πέντε κορίτσια έγιναν κληρονόμοι της περιουσίας της Χατζάρα. Το μεριδίό τους το πούλησαν στον σύζυγο Αθανάσιο Χατζάρα εκτός από την Ευγενία, η οποία το είχε κρατήσει μέχρι πρόσφατα.

39. Βλ. Βιβλίων Γάμων, Επισκοπή Αιτωλίας και Ακαρνανίας, Ν. Αιτωλίας

ημερομηνία γέννησής του (16 Μαρτίου 1903), είχε κλείσει τα 38 του χρόνια, και εκείνη ήταν μερικά χρόνια μικρότερή του. Δεν γνωρίζουμε με βάση τα ως τώρα στοιχεία πώς και γιατί το όνομα Βάγια έγινε Κατίνα. Το όνομα πάντως Βάγια που προσδιόριζε την ως τότε ταυτότητά της, και το οποίο ως μονόγραμμα το κέντησε στα προικιά της, λίγα από τα οποία φυλάσσει με στοργή η τότε μικρή ψυχοκόρη της η Λούλα (Χαρίκλεια),⁴⁰ η όμορφη 32χρονη γυναίκα το άφησε πίσω της και υιοθέτησε από επιλογή ή ανάγκη το όνομα Κατίνα –Κατίνα σύζυγος Αθανασίου Χατζάρα. Με αυτό το όνομα ανέπτυξε την αντιστασιακή της δράση, με αυτό τέλος το όνομα φαίνεται ότι εκτελέστηκε και συντάχθηκε η Ληξιαρχική Πράξη Θανάτου της στις 10 Μαρτίου του 1945, με δήλωση του συζύγου της Θανάση Χατζάρα.⁴¹ Η συλλογική μνήμη, αλλά και ατομικές μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν το ζευγάρι⁴², κάνουν λόγο για μια ήρεμη, συζυγική ζωή που συμπληρωνόταν από τις καλές συγγενικές σχέσεις και από μια αξιοπρεπή κοινωνική ζωή –π.χ. συναναστρέφονταν πολύ την οικογένεια του γιατρού Πιτιά. Όμως πίσω από αυτήν την φανερό κοινωνικότητα υπήρχε μια αντιστασιακή δράση, οπωσδήποτε από την πλευρά της Κατίνας. Οι λίγες δημοσιευ-

και Ακαρνανίας, επαρχία Τριχωνίας (ενοριακός ναός Αγίας Τριάδας). Ο γάμος δηλώθηκε στις 27 Φεβρουαρίου 1942 στο Ληξιαρχείο του Δήμου Αγρινίου βλ. επίσης, Ληξιαρχείο Δήμου Αγρινίου, Ληξιαρχική Πράξις Γάμων, αριθμ. 34/110.

40. Χαρίκλεια Κολλιιά, το γένος Τσίρου, από τη Χούνη Ευρυτανίας. Γεννήθηκε το 1927. Έμεινε ορφανή από μητέρα και ο πατέρας ξαναπαντρεύτηκε. Εκείνη έγινε ψυχοκόρη της Κ. Χατζάρα και έμεινε στην νέα οικογένεια του Θαν. Χατζάρα πάνω από 20 χρόνια. Παντρεύτηκε το 1963 τον καπνεργάτη Χαράλαμφο Κολλιιά από το Ξηρόμερο.

41. Ληξιαρχείο Αγρινίου, Βιβλίο Ληξιαρχικών Πράξεων Θανάτων, αριθμ. 107/138. «Εξετελέσθη παρά των γερμανικών αρχών. Η πράξη συντάχθηκε κατόπιν της υπ' αριθμ. 62/9.3.1945 διαταγής του εισαγγελέως Αγρινίου».

42. Η μητέρα μου τη συμπαθούσε πάρα πολύ. Ο άντρας της, ο Θανάσης Χατζάρας ήταν υπάλληλος στο μαγαζί του πατέρα μου, ήταν ταμίας και λογιστής και οι άνθρωποι αυτοί συζούσαν. Για τα ήθη της εποχής ήταν κάτι έξτρα, δεν ήταν συνηθισμένο. Η μητέρα μου επειδή τον αγαπούσε πολύ το Θανάση κι εκείνος τη σεβότανε, επέμενε να παντρευτούνε. Και πραγματικά έτσι έγινε, τους πάντρεψε η μητέρα μου και διατηρούσαν καλές σχέσεις, μέχρι που τη συνέλαβαν. Θυμάμαι μας είχε δώσει μια ωραία φωτογραφία της. Την είχαμε για χρόνια... Οπωσδήποτε είχε αντιστασιακή δράση η Κατίνα η Χατζάρα. Μαζευότανε στο σπίτι της –έτσι λέγανε τότε– μαζευότανε της αντιστάσεως ανθρωποι». (συνεντ. ΠΜ).

μένες και οι προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που συμμετείχαν στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, αναφέρουν ότι συμμετείχε στην Εθνική Αλληλεγγύη και προωθούσε ένα σημαντικό έργο. Άλλοι μαρτυρούν ότι υπήρξε και σύνδεσμος για παροχή πληροφοριών.⁴³ Με κάποιον τρόπο η δράση έγινε αντιληπτή, έγιναν συλλήψεις και παρέμειναν για αρκετά μεγάλο διάστημα στη φυλακή –κατ' εξαίρεση στη φυλακή της Αγίας Τριάδος– τα δύο από τα τρία μέλη μιας από τις ομάδες της Εθνικής Αλληλεγγύης, η Κατίνα Χατζάρα και η Αργυρώ Παπαστεργίου-Μουτζούρη. Οι μαρτυρίες αναφέρουν ότι η Κατίνα Χατζάρα βασανίστηκε πολύ για να αποκαλύψει ονόματα και στοιχεία. «Δεν μας άφηναν να τη δούμε... Τη χτύπησαν πολύ... Την πήγαν στο νοσοκομείο και πήγα να τη δω... Δεν μπόρεσε να πει ούτε μια λέξη, τόσο ήταν μαυρισμένη... Δεν γνωρίζουμε περισσότερα...».⁴⁴ Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι εκτελέστηκε τη Μεγάλη Παρασκευή, η μόνη γυναίκα μαζί με άλλους 116 άνδρες και τους τρεις που απαγχονίστηκαν στην κεντρική πλατεία.⁴⁵ Αυτές οι εκτελέσεις, με την έκδοση μάλιστα σχετικής ανακοίνωσης από τον στρατιωτικό διοικητή των Γερμανικών Μονάδων Ηπείρου, αποδόθηκαν σε αντίποινα για την ανατίναξη εκ μέρους ανταρτών του ΕΛΑΣ αμαξοστοιχίας διερχόμενης από το χωριό Σταμνά στις 9 Απριλίου του 1944 και το θάνατο γερμανών στρατιωτών. Οι προφορικές πηγές και οι μνήμες μαρτυρούν ότι οι εκτελέσεις «των 120 κομμουνιστών» ήταν επικείμενες. Στις φυλακές της Αγίας Τριάδος η Κατίνα Χατζάρα ήταν εμφανώς ανήσυχη για την τύχη της. Η προηγούμενη βαρβαρότητα απέναντί της, η αδυναμία κάποιων άλλων να την βοηθήσουν έστω και την τελευταία στιγμή, όπως έγινε με την άλλη επίσης γυναίκα των φυλακών

43. Βλ. Θ. Κακογιάννη, *ο.π.*, σσ. 136-137 πβ. και την μαρτυρία του Ν. Ι. Κανή ότι ήταν και μέλος του ΕΑΜ.

44. Μαρτυρία Χ. Κολλιά.

45. Ας σημειωθεί ότι στη λαϊκή μνήμη ο χώρος των εκτελέσεων μετατράπηκε σύντομα σε μνημονικό τόπο και στερεοτυπική συλλογική αναπαράσταση που ενεργοποίησε μηχανισμούς αντίστασης απέναντι στην επίσημη πρακτική της λήθης. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνα Μπάδα και Ευαγγελία Ματσούκα, «Προσεγγίσεις στην υλική μνήμη και στους μνημονικούς τόπους», στο Κατερίνα Κορρέ (επιμ.), *Η έρευνα του υλικού πολιτισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια, Πρακτικά Δημερίδας* (Αθήνα 7-8 Μαΐου 2007), (Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010), σ. 357-399.

της Αγίας Τριάδας, την Αργυρώ Μουτζούρη-Παπαστεργίου,⁴⁶ μετέτρεπε σε βεβαιότητα το προαίσθημα της⁴⁷. Ο πατέρας «δεν μπόρεσε να τη σώσει», αναφέρει ο γιος του, από τον δεύτερο γάμο του Θανάση Χατζάρα. «Δεν είχαμε κόσμο να τη σώσουμε», θα πει η κ. Χαρίκλεια. «Την κυνηγούσαν τα σκυλιά», θα πει κάποιος άλλος. Ποιος ξέρει γιατί τόσο πάθος... Οι μαρτυρίες και η λαϊκή εικονογραφία των τελευταίων στιγμών της, τη θέλει να οδηγείται στο θάνατο γενναία, άτρωτη αλλά μόνη. «Εγώ ήμουν καμιά φορά φρουρός στις φυλακές... Μιλούσα με την κ. Κατίνα... Καλή γυναίκα... Λέγανε ότι την έπιασαν και θα την

46. Η Αργυρώ Μουτζούρη-Παπαστεργίου ήταν μαμή. Ήταν οργανωμένη και συμμετείχε στην Εθνική Αλληλεγγύη. Συνελήφθη και φυλακίσθηκε στις φυλακές της Αγίας Τριάδας την ίδια μέρα με τη Κατίνα Χατζάρα. Από όσα η κοινωνική μνήμη συγκρατεί, μάλλον υπήρξε προδοσία από άλλη γυναίκα που συνελήφθη και δεν άντεξε τις πιέσεις. Με την παρέμβαση κάποιου, η Παπαστεργίου γλύτωσε το εκτελεστικό απόσπασμα την τελευταία στιγμή. Ο γιος της Παπαστεργίου Ευάγγελος, σημειώνει ότι «εγώ ήμουν δέκα χρονών περίπου, όταν την έπιασαν. Η μητέρα μου ήταν δυνατή και αξια γυναίκα. Ήταν, πρέπει να ήταν στην Αντίσταση. Στην αλληλεγγύη. Θυμάμαι μια φορά είχαν έρθει στο σπίτι οι Γερμανοί για να πιάσουν ένα δωμάτιο να μείνουν... Τρομάρα... Κάτι προκηρύξεις η μάνα τις είχε πάνω στο γραφείο. Κέρωσε η μάνα... να δεις σύμπτωση... ο αδελφός μου προπολεμικά ήθελε να μάθει γερμανικά κι είχε αγοράσει μια γραμματική... Την είχε πάνω στο γραφείο... Η μάνα με κινήσεις και ήχους τους έδειχνε ότι είναι μαμή και ότι εκεί θα υπάρχει φασαρία... Κοίταξαν τα δωμάτια... Αυτοί κοίταξαν τα δωμάτια, γύρισαν πίσω κι έκατσαν πάνω στο γραφείο. Το μάτι έπεσε πάνω στη γραμματική, ενθουσιασμός, γέλια... μας άφησαν κι έφυγαν... Κοίτα σύμπτωση... γλυτώσαμε από την γραμματική...». (συνεντ. Ευάγγελου Παπαστεργίου, Αγρίνιο 2008).

47. «Ήταν Μεγάλη Βδομάδα. Η μητέρα μου της πήγε κουλουράκια, της πήγε πορτοκάλια, ότι συνήθως πηγαίνουνε και τη βρήκε πάρα πολύ φοβισμένη. Της είπε «κουμπάρα, θα με σκοτώσουνε». Της λέει «γιατί παιδί μου, γιατί να σε σκοτώσουνε;» μέσα στο γενικό γιατί να σε σκοτώσουνε; Μπα, μπα, με βάλανε στο μάτι και θα με σκοτώσουνε». Αυτή ήταν και η τελευταία επαφή που είχε η μητέρα μου με τη Χατζάρα. Ήταν πολύ καλή, καλός άνθρωπος». (συνεντ. Λ. Παπαλέξη – Μπαμπάτσικου).

«...Η Κατίνα ήταν ντόμπρα γυναίκα, όμορφη με ωραία χαρακτηριστικά... Έρχόταν και στο σπίτι μας και πριν... Μόνο αυτές τις δυό γυναίκες τις είχαν παράμερα, σ' ένα καμαράκι. Πήγαινα κάθε μέρα φαγητό στη μάνα μου. Υπήρχε και για τη Χατζάρα κάποιες φορές. Το μοιραζόντουσαν. Τη Χατζάρα την έβλεπα... Μου μιλούσε, έτσι μέσα από τα κάγκελα... Είχα δημιουργήσει την εντύπωση ότι δεν την επισκέπτονταν κανένας... Της πήγαινε φαγητό ο Μπαρλίγκας. Την τελευταία ημέρα, τη Μ. Πέμπτη πήγα να πάω φαγητό. Υπήρχε αναστάτωση. Η Κατίνα πολύ ανήσυχη... Φοβόταν. Κείνη τη μέρα μου έδωσε το τσίγκινο πιάτο της και το δαχτυλίδι της για να το δώσω στον άντρα της. Είχε ένστικτο ότι θα την εκτελέσουν...». (συνεντ. Ευαγ. Παπαστεργίου, 2008).

εκτελούσαν γιατί έραφε μια σημαία... Είναι δυνατόν; Κείνη τη μέρα δε θέλω να τη θυμάμαι... Μόνη της, την έβλεπα... μόνη της...».⁴⁸

«Η μία ήταν η Κατίνα Χατζάρα (παντρεμένη με τον Θανάση Χατζάρα, έμπορο γυναικείων ειδών) που έμενε κοντά στην οδό Βλαχοπούλου, κάπου κοντά στο σπίτι του Πέρου. Η Κατίνα ήταν οργανωμένη στο ΕΑΜ. Ήταν η μόνη γυναίκα που εκτελέστηκε, θα το πω στη συνέχεια... Ανάμεσα στους μελλοθάνατους ήταν και η Κατίνα Χατζάρα που σας είπα. Πήγε και στάθηκε χώρια από τους άλλους. Φαινόταν ψύχραιμη στην αρχή και ήταν αμίλητη. Όπως τους πήγαιναν όμως για εκτέλεση, στη στροφή έπεσε κάτω στη γη. Φαίνεται πως λιποθύμησε. Τότε ένας στην πιάνει απ' τα κότσια τους ενός ποδιού και την έσερνε μέχρι τη γωνία του κτιρίου, Ήταν μια εικόνα που δεν θα την ξεχάσω ποτέ. Σβάρνιζαν το κορμί της κάτω... το χρώμα ήταν βρεγμένο απ' την ψιχάλα...».⁴⁹

Αυτή η μοναξιά, κοινωνική κατά βάση, ήταν προδιαγεγραμμένη για τις ανεξάρτητες και τις ελεύθερες γυναίκες έτσι κι αλλιώς' διπλά για όσες αντιστέκονταν.

Όσον αφορά την Ελένη Ανδρεοπούλου, το όνομά της κατέγραφε πρώτη η ΕΠΟΝίτισσα Βιβή Γιαννακά στην ομιλία της στα πλαίσια Ημερίδας που οργάνωσε η Αρχαιολογική Εταιρεία για την Αντίσταση τον Ιανουάριο του 1983.⁵⁰ Η Βιβή Γιαννακά, η

48. Μαρτυρία Αντώνη Πριονιά (Πάτρα 2008, ετών 82). Ο Αντώνης Πριονιάς υπηρέτουσε στο τάγμα Ασφαλείας Αγρινίου.

49. Μαρτυρία του Ν.Ι. Κανή, συγκρατούμενου. Τη μεταφέρει η Χρ. Σπυρέλη (επιμ.), *Το χρονικό μιας συνάντησης. Αφιέρωμα στη Μ. Παρασκευή του 1944 στο Αγρίνιο* (Αγρίνιο: Ίβυκος, 1998), σσ. 72-73. Βλ. και Δ. Τζίμας, *Ρίζα Αγρινιωτών*, τεύχ. 52, σ. 62, όπου η μητέρα του μαρτυρεί για την συνάντησή της με την Κατίνα Χατζάρα αργά το βράδυ της Μ. Πέμπτης, λίγο πριν από την εκτέλεση: «Εκεί που πέραγα έξω από τις φυλακές βλέπω στην αυλόπορτα των φυλακών την Κατίνα, τη Χατζάρα, τη γυναίκα του Θανάση του Χατζάρα, να μου φωνάζει: «Κυρά Βούλα, έλα να σου δώσω να μου ανάψεις κι εμένα ένα κερί στον Εσταυρωμένο. Της το άναψα, νάναι καλά η γυναίκα. Με το καλό να βγει από κει μέσα».

50. Β. Γιαννακά, *Κείμενο από τη διάλεξη που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του αφιερώματος για την Αντίσταση, Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία*

οποία μίλησε με θέμα την αντίσταση των γυναικών, σημείωσε μόνο ότι ήταν σύνδεσμος και εκτελέστηκε πίσω από το πάγκο.⁵¹

Από τη έρευνα που έκανα, βρήκα ότι όταν εκτελέστηκε ήταν 36 χρονών. Ήταν παντρεμένη με τον Επαμεινώνδα Ανδρεόπουλο του Αριστείδη, γεωργό, κάτοικο Αγρινίου, καταγόταν από την Ψιανή Ευρυτανίας, και το πατρικό της όνομα ήταν Κομματά, θυγατέρα του Σπυρίδωνα και της Αγγελικής Κομματά, οι οποίοι δεν ζούσαν. Στον δεκάχρονο έγγαμο βίο της είχε αποκτήσει πέντε παιδιά (φωτογ. 4). Όταν τη συνέλαβαν, το τελευταίο της παιδί ήταν ένα κοριτσάκι μόλις έξι μηνών. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες ήταν σύνδεσμος, αγρότισσα που δεν προκαλούσε υποψίες. Μετέφερε σημειώματα από το Πυργί (Βελάουστα), όπου υπήρχε και το τυπογραφείο, προς την Οργάνωση του Αγρινίου. Συνελήφθη, φυλακίστηκε βασανίστηκε για να δώσει στοιχεία, και εκτελέστηκε⁵² μετά την άκαρπη προσπάθεια των βασανιστών της να αποσπάσουν πληροφορίες. Ενδέχεται μάλιστα κάποια από αυτά τα στοιχεία να αφορούσαν και τον αδελφό της που ήταν στον ΕΛΑΣ και μάλλον την είχε μυήσει. Με βάση τη Ληξιαρχική Πράξη Θανάτου που έκανε ο σύζυγός της, «εξετελέστη παρά στρατιωτών Τάγματος Ασφαλείας την 12ην Ιουλίου 1944». Στη φυλακή είχε μαζί της το εξάμηνο κοριτσάκι, το οποίο

Δυτικής Στερεάς, 3 Ιανουαρίου 1983. Βλ. και Φιλ. Γελαδόπουλου, *Μαρία Δημάδη. Μνήμες και Ελεγεία*, ό.π.

51. Βλ. και Κ.Δ. Μαραγιάννης, ό.π., σ. 177, όπου σημειώνει ότι οι γερμανοτσολιάδες συνέλαβαν στον Άγιο Χριστόφορο μια γυναίκα με το όνομα Μαρία Ανδρεάκη ή Ανδρεακάκη, η οποία μετέφερε σημείωμα τυπωμένο από το τυπογραφείο του Πυργίου προς την Οργάνωση του Αγρινίου. Η παραπάνω μαρτυρία, εκτός από το όνομα, είναι μάλλον σωστή, δεδομένου ότι στο Πυργί τον μήνα Ιούλιο έγιναν εκτελέσεις «ράλληδων και άλλων» από τους αντάρτες.

52. «Ήταν μια γυναίκα, η οποία αυτηνή ερχόταν απ' τα χωριά απάν' και τ' είχανε δώσει ένα έγγραφο τώρα οι αντάρτες, τι τ' είχανε δώσει δεν ξέρω, και μόλις νεπιάσανε, το κατάπιε αυτηνή το έγγραφο, αλλά τ' εδώνανε ένα αυτό και έκανε, ν' επιάσανε εν τω μεταξύ και το κάνε εμετό. Ω!! Εκείνη τη βασάνισανε. Μέχρι γάτα τ' είχανε βαλμένη μέσα στην κυλτόα! Βάλανε τη γάτα και την κομματιάσανε απ' κατ'... Ναι την είδαμε... Ύστερα ν' φέρνανε να ν' εκτέλεσε και είχε ένα παιδάκι, κοριτσάκι στο στήθος το βύζαινε, και το πήρανε οι άλλες γυναίκες στη φυλακή το κοριτσάκι και το φυλάγανε. Και αυτή να πούμε νε πήρανε το πρωί για εκτέλεση. Εκείνη την είδαμε όπως ναι, χτυπιόταν, ήταν ο Βαγγέλης ο μάγειρας, αυτηνή και ένας άλλος τον ξέχασα τον άλλον, τ' ες 3 μαζί, τη γυναίκα νε είχανε στη μέση και εβάλανε ριπή, τ' ες θεριόσανε και τ' ες πετάγανε μετά μέσα στο λάκκο). (ΕΠΠΙ, αριθμ. συνεντ. 25).

μετά την εκτέλεσή της υιοθέτησε ένας δεσμοφύλακας. Η συλλογική/κοινωνική μνήμη, ίσως και η οικογενειακή, δεν προσδιορίζεται από το θάνατο αυτής της αγωνίστριας γυναίκας, μητέρας, αδελφής και συζύγου. Σε κάθε περίπτωση, η οικογένεια και τα ανήλικα μέλη της πλήρωσαν κοινωνικά τον θάνατο της αγωνίστριας μητέρας τους. Τον πλήρωσαν, όπως οι περισσότεροι, με τον φόβο και τη ντροπή που καλλιεργούσε το μεταπολεμικό κράτος της εθνικοφροσύνης. Απομένει ακόμη πολλή έρευνα για την αποκατάσταση της ιστορίας, και προπάντων απομένει η ευθύνη για κοινωνική και ηθική κατάσταση. Είχα την ευκαιρία να επικοινωνήσω με κάποια μέλη της οικογένειας, και κυρίως με την κόρη της, την Παρασκευή Ανδρεοπούλου, κάτοικο Αθηνών, η οποία φαίνεται ότι διεκδικεί το δικαίωμα να συντηρήσει την οικογενειακή καταρχήν μνήμη της αγωνίστριας μητέρας.

Για την Αγγέλω Στεργιάκη τα στοιχεία είναι λιγοστά. Ζούσε στα Νταλιανεία, περιοχή που βρισκόταν πίσω από το πάрко προς την Αγία Παρασκευή, και που σηματοδοτούσε τον δρόμο προς τις αντάρτικες δυνάμεις του ΕΛΑΣ.⁵³ Η αγρότισσα Στεργιάκη ήταν σύνδεσμος της πόλης με τους αντάρτες του ΕΛΑΣ. Μαζί με τη μεταφορά των ξύλων που κατέβαζε στο Αγρίνιο για να τα πουλήσει, μετέφερε και σημειώματα και πληροφορίες ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και των οργανώσεων του ΕΑΜ στην πόλη. Συνελήφθη, και σύμφωνα με την καταγραμμένη μαρτυρία του Γ. Γιαννούτσου⁵⁴ και της Β. Γιαννακά,⁵⁵ υπέστη φρικτά βασανιστήρια από τους ταγματασφαλίτες και στη συνέχεια εκτελέστηκε κατά μια μαρτυρία από τον ίδιο τον Τολιόπουλο.

Η Αγρινιώτισσα Μαρία Καραμπίνη-Στάικου, σύμφωνα με τις

53. Συνέντευξη Γ. Κανατά, ετών 82 (Αγρίνιο 2004): «Εδώ απ' το Αγρίνιο, αν συνέβαινε να πας από δω, απ' τα Νταλιανεία, εδω' ίσα παν' θα πήγαινες στις δυνάμεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Αν πήγαινες απ' τον Άγιο Χριστόφορο, που είναι το Κέντρο "Η Γαρδένια", εκεί πήγαινες στις δυνάμεις του ΕΔΕΣ».

54. Αγγελική Στεργιάκη: Ο Γιώργος Γιαννούτσος (Φ. Γελαδόπουλος, ό.π., σ. 99) αναφέρει ότι χρησιμοποιούσε τακτικά ως σύνδεσμο και μια χωριάτισσα, τη Στεργιάκη, που έμενε στα Νταλιανεία. Όπως σημειώνει οκτώ κέντρα – δίκτυα πληροφοριών είχαν οργανωθεί, και μέσα σε αυτά έπαιζαν σημαντικό ρόλο οι γυναίκες: π.χ., η Νίκη Βέλλιου κρατούσε ένα κέντρο κι έμεινε στο Πάρκο (στα Παναρέικα), ενώ στο κέντρο 3 πρωτοστατούσε η Δημάδη.

55. Β. Γιαννακά, ό.π.

μαρτυρίες, ήταν σύνδεσμος και πιάστηκε από το Τάγμα Ασφαλείας του Τολιόπουλου και εκτελέστηκε έξω από το Σχολείο στο Δοκίμι. Ωστόσο, προς το παρόν δεν έχω εντοπίσει άλλα στοιχεία, ακόμη και στο Δημοτολόγιο του Δήμου Αγρινίου.

Η έρευνα και η καταγραφή της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης για την δεκαετία 1940-1950 συνεχίζεται. Ωστόσο, τα ως τώρα διαθέσιμα στοιχεία δηλώνουν ότι οι κάθε λογής πόλεμοι και οι συνέπειές τους είναι έμφυλοι –δηλαδή κατά φύλο προσδιορισμένοι. Τόσο η σιωπή για το γυναικείο φύλο, όσο και η βία των αντιπάλων απέναντί του δείχνει ότι το φύλο αυτό και η σωματική του υπόσταση, έχει συμβολικά και πρακτικά μεταμορφωθεί σε σκηνή πάνω στην οποία λαμβάνει χώρα η εξέλιξη του πολέμου, της κατοχής και των σχέσεων εξουσίας και της βίας.⁵⁶

56. Βλ. Ενδεικτικά, M.A. Ackelsberg, *Free Women of Spain: Anarchism and the Struggle for the Emancipation of Women* (Bloomington: Indiana University Press, 1991)· J. Sally Alexander, *Women's Voices from the Spanish Civil War* (London: Lawrence and Wishart, 1991)· M. Nash, *Defying Male Civilization: Women in the Spanish Civil War* (Denver: Arden Press, 1995)· Mangini Gonzalez Shirley, *Memories and Resistant: Women's Voices From the Spanish Civil War* (New Haven: Yale University Press, 1995).

Μαρία Δημάδη.

Κατίνα (Βάγια) Χατζάρα (το γένος Νικολάου και Αρετής Ρήγγαη).

Κατίνα Χατζάρα (καθήμενη αριστερά).

Ελένη Ανδρεοπούλου (το γένος Σπυρίδωνα και Αγγελικής Κομματά).